

УДК 1:[130.2+398.21(477)] + [504:001.18]

Годзь Наталія

**ПИТАННЯ СТЕРЕОТИПІВ «СВІЙ» – «ЧУЖИЙ»
ТА ГРУПА СТЕРЕОТИПІВ «ВОРОГ» – «ДРУГ»
У НАРОДНИХ УКРАЇНСЬКИХ КАЗКАХ У ПРИЗМІ
РОЗГЛЯДУ ПИТАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
ТА ФУТУРОЛОГІЇ**

Стаття присвячена питанню дії культурних стереотипів та їх значення на прикладі текстів українських народних казок та формування, відтворення ідентичності за їх допомогою. Також наголошується на необхідності розгляду питань ідентичності з приводу футурологічних досліджень, бо кожна етнічна група скерована не тільки у минуле, але й головною метою має збереження власної ідентичності й у майбутньому.

Ключові слова: ідентичність, культурні стереотипи, футурологія.

Godz N. Correlation stereotype «Our» – «Strange» and group stereotypes «enemy» – «friend» in the Ukrainian popular folk fairy tales in context of consideration of the question identity and futurology

In article by author is considered action cultural stereotype on example text Ukrainian public fairy tales and questions of the shaping identity with their help. On our glance, each ethnic group was made for study itself in past not only, but also the main by purpose sees its conservation in the future.

Key words: identity, cultural stereotype, futurology

Годзь Н. Соотношение стереотипов «Свой» – «Чужой» и группа стереотипов «враг» – «друг» в народных украинских сказках в контексте рассмотрения вопроса идентичности и футурологии

В статье автором рассматривается действие культурных стереотипов на примере текстов украинских народных сказок и вопросов формирования идентичности с их помощью. На наш взгляд каждая этническая группа на-

правлена в изучении себя не только в прошлое, но и главной целью видит свое сохранение в будущем

Ключевые слова: *идентичность, культурные стереотипы, футурология.*

Ми вважаємо, що у системі маркування ідентичності та саме у її створенні та відтворенні не останню роль відіграють механізми, які підвладні саме культурним стереотипам. У будь-якій етнолінгвопсихологічній спільноті існує певна група маркерів, за допомогою яких у соціальній спільноті регулюються сталі та спадкові норми «правильної» та «неправильної» етнокультурних форм поведінки. Ще у 1865 р. Р. Келер розробив метод порівняльного аналізу дослідження казок. Нам цікаві дослідження О. М. Афанасьєва та О. Потєбні. Цікавими є праці А. Кримського, С. Руданського, П. Лінтура, Л. Дунаєвської, Ю. Винничука, М. Зінчука, М. Чумарної, М. та З. Ланових. Дослідженням фольклору займалися В. П. Зінов'єв, І. В. Тресков, Е. Друц та А. Гесслер. Цікавим з погляду формування ідентичності є й праці психоаналітичної школи, а саме роботи К.-Г. Юнга, К. Абрахама, Г. Заксу.

Актуальність дослідження механізмів набуття та передачі аспектів суспільного буття етносів, та насамперед питань створення та передачі націоспецифічності, особливості та унікальності завжди важлива, навіть з того приводу, що етнос не завжди формується та розвивається у вільних, рівноцінних з іншими етносами умовах. Також ще раз зазначимо, що не варто плутати поняття «стереотип» та «настанов» та «забобони». Підміни понять аж ніяк не рівноцінні. Ми вважаємо, що механізм стереотипізації мусить розглядатися як на рівні побутової свідомості, поведінки, так й на рівні традиційної етнічної культури. Однією з головних рис стереотипів є їх непомітність та майже неможливість виокремити їх від головного масиву поведінки, особливо саме для носіїв цих стереотипів. Ми в першу чергу бачимо знаковість, незвичність серед іноетнічних спільнот. Культурний стереотип за проявом усюдисущий, він існує в певному «синтетичному», подеколи у заміфологізованому просторі мови та свідомості носіїв, виявляючись часто лише за допомогою та через поведінку. Стереотипи існують у свідомості на двох рівнях та, як ми вже зазначали, існують й у традиційно-побутовій культурі. Стереотипи

типи більш конкретні, ніж концепти, бо вони зберігаються у свідомості власних носіїв етнічних спільнот як кліше чи певний штамп [18, с. 184–185]. Стереотипи передаються завжди від покоління до покоління. От чому є болісним примусове, насильницьке від'єднання людей від власної спільноти та переселення їх за межі звичного проживання. От чому будь-яка емігрантська спільнота так трепетно ставиться до формування національної свідомості власних дітей та молоді. Глобалізація та мегаполіси навіть у власному національному так би мовити «поясі», у власній державі досить пагубно впливають на особистість, про що вже годі казати, коли це емігрант. До речі, треба внести поправку – сьогодні майже немає у світі мононаціональних та монорелігійних держав. Стереотипи існують як певні феноменологічні пізнавальні структури. Національне зберігається у стереотипах, так вважає В. В. Красних [18, с. 194]. Головна риса стереотипів – схематизм, який доведено до максимально оправданого спрощення. Ми вважаємо, що стереотипи різняться не тільки по горизонталі – серед відмінних національних культур, але й по вертикалі – всередині самої національної культури. На матеріалі дисертаційного дослідження ми це підтвердили, виводячи поняття гендерних стереотипів та поняття ауто- та гетеростереотипів. Схиляємося до думки різного ступеня вираження особливостей у націоспецифічних характеристиках [18, с. 55], [3, с. 7–21], [18, с. 202–204], [6, с. 15–30].

Проводячи зіставляльно-описовий аналіз текстів народних казок ми ставили перед собою мету виділення та опису й аналізу основних культурних стереотипів. Цей аналіз дозволив нам окрім усього побачити особливості самоідентифікації носіїв, особливості картини світу, певні відмінності виявилися й у просторовому сприйнятті, у сприйнятті довкілля, природи й правил, норм ставлення до неї. Ми можемо з деякою мірою впевненості наголосити на існуванні певної групи відмінностей поміж етносами у сприйнятті часу, а відповідно й у сприйнятті як минулого, так і майбутнього. Тобто «футурологічні» уявлення у різних етносів незважаючи на загальну ідейну скерованість на практиці досить відмінні. Також ми маємо нагоду бачити наявність різних груп стереотипів серед самого етносу. Таким чином, ми можемо бачити взаємовплив поміж культурними стереотипами, ідентичністю та системою ментальних образів. Стереотипи мають вели-

ку можливість, незважаючи на їх негативні риси (гіперспрощення, умовність), бути носіями систем групових етнокультурових норм та цінностей. У власному дисертаційному дослідженні ми доводили, що культурні стереотипи мають досить сильний потенціал відтворювати механізми, за допомогою яких підтримуються та генеруються особливі націоспецифічні риси у національному, етнічному контексті, на разі й українського етносу. За роки незалежності ми отримали великий обсяг матеріалів, які вже варто проробляти з наукового погляду. Бо те, що вважалося за незмінне взагалі або повільно змінне у рисах національного характеру та ідентичності, виявляється змінюється, й у деяких (хоча й одиничних випадках) досить швидко з неочікуваними результатами. Ми бачимо не тільки позитивне, але й ганебне в особистісних характеристиках кліше ідентичності. Навіть стереотипні уявлення про себе потрібно доповнювати. Можливо, у періоди неблагополуччя, коли етнос не має можливості відтворювати велику, різноскеровану, різновекторну кількість комунікацій як на рівні внутрішньоетнічних стосунків, так і на рівні міжетнічних стосунків ми маємо змогу виживати та відтворюватися за рахунок певного мінімуму образів та мінімуму груп самих культурних стереотипів.

На нашу думку, потрібно подовжувати не тільки на базу текстів народних казок досліджувати, виявляти та сортувати за певними категоріям культурні стереотипи, які, як ми вже писали, відтворюють та зберігають у собі програми ментального бачення світу, ідентичність. Але тексти казок це база, бо навчання, прилаштовування до світу іде через національну мелодіку, слово (маємо на увазі мову). Тексти казок раніше авторами вивчалися на предмет «подібності», тотожності, схожості. Дуже мала кількість дослідників у 80–90-х роках минулого століття прозорливо бачила потребу шукати несхожість, відмінність, саме націоспецифічне у казках. Одна справа, коли В. Я. Пропп досліджує морфологію казок, П. Рікер також аналізує структурність та подібність у текстах – це необхідно розглядати виходячи з предмета їх досліджень, інша справа, коли взагалі замовчується відмінність.

Завдяки власним дослідженням ми довели, що у текстах зберігаються та ретранслюються дієві ідентифікаційні коди. У цих кодах, які ми назвали за механізмом дії «культурними стереотипами», передаються та зберігаються особливості національної

ментальності. Їх проявляє аналіз текстів казок, які розповідає носій певної ідентичності. Вони присутні, якщо казка записана «рідною» мовою. Навіть при перекладі ще зберігаються маркери типових культурних сценаріїв та ідентичності (але при досконалому та професійному перекладі, без втручань та «поліпшень»). При цьому хочемо застерегти новоявлених казкарів від забаганок перекроювати на свій смак сценарії текстів. Шкода, яка завдається такими «доброхотами», настільки страшна, що навіть у цій статі ми не матимемо місця для їх переліку. Відбувається страшна руйнація психіки, поведінки та ідентичності. Недарма у нас немає казки про Червону Шапочку, та й казка про Попелюшку не властива у «звичному сценарії» для цієї місцини. Українські, російські та білоруські казки мають свій, відмінний аналог від останньої. Навіть герой «Ох» у білоруських та українських казках дуже відмінний: білоруський – добрий, до якого можна звертатися у скруті декілька разів. Якщо згадаємо нашого міфологічного героя Оха, то зрозуміємо українську засторогу «не жаліться!». Як сказав «ох», то з погляду старшого покоління на людину починають нападати нещастя, оскільки вона ніби доводить свою слабкість та невпевненість.

Культурні стереотипи як індетифікаційні механізми, як ми вже зазначали, досить стрімко та сильно передаються через мелодію та мову, але навіть у гарному перекладі тексти народних казок не втрачають національну ідентичність, бо герої діють «за правилами», які зрозумілі «своїм».

Серед багатьох груп, які ми досліджували у текстах народних казок, зараз нам цікавими постають дві: «ворог» – «друг», та «свій» – «чужий». Бо саме за стандартом поведінки ці групи розрізняються. Казки дають можливість побачити та дослідити типові стандарти культурних стереотипів. У казках подано усі стадії життєдіяльності її представників, тобто поведінкові культурні стереотипи, які пов'язані з усією етнокультурною спільнотою. Але також потрібно враховувати двоїстий характер стереотипів, бо вони не тільки беруть участь у формуванні поведінки, але й подавляють певні семантично напружені групи образів. На нашу думку, групи стереотипів, у яких відтворюється семантика образів «ворог» – «друг», утримують у собі декілька рівнів. Перший рівень – це перелік стандартів, другий утримує зміст та його пояснення, виходячи в першу чергу з позиції реальної куль-

турної ретроспективи, яка часто скерована в історичне минуле, тобто це ретроспекція. Таким чином, ми можемо зазначити, що у проектуванні досить складно побачити небезпеку нового рівня, бо стереотипічно ми її шукаємо не на тих рівнях, а на рівнях, до яких звикли. З цього приводу, напевне так важко зробити більш досконалий екологічний прогноз, у якому «ворог» та небезпека у вигляді економічної, промислової діяльності так погано бачиться, бо аналіз іде за звичними механізмами пошуку типового «ворогу», типової помилки. Це нагадує ситуацію, коли ми «боролися» за чисте екологічне майбутнє та зробили усю тару з пластика та пластмас, на які природа не встигає реагувати, бо ми самі собі стали ворогами.

Вважаємо за доцільне аналізувати поняття «ворог» – «друг», та «свій» – «чужий» виходячи з позицій ауто- та гетеростереотипів. На нашу думку, що за емоційним окрасом поняття «свій» – «чужий» менш емоційні та так би мовити енергетично забарвлені. Але й у першому, й у другому варіанті опозицій ми бачимо аналіз різновекторних культурних сенсів та пояснень чому нам це «правильно», а ворогові чи чужому ні. У поведінці ми маємо варіанти правильного та неправильного для комунікації з «Іншим» відповідно до того «ворог» він чи «чужий». Культурні стереотипи, які формують ідентичність, окреслюють певні декларативні акти, стандарти, за якими діємо відповідно від нашої сприйнятої національної, суспільної ідентичності. «Друг» також має певний перелік рис, стандартів, яким він мусить відповідати. Згадаймо, що в українських казках навіть зі Змієм Котигорошко сідає обідати за один стіл, попередньо підтвердивши свої наміри стосовно власного прибуття. Якщо, на нашу думку, образ ворога для німецьких народних казок так не прописано, то у французьких – спектр тих, хто належить до цієї категорії – значно ширше, цікавими є взаємини з ворогом у афганських казках [2, с. 77], чеських [18, с. 7].

Соціокультурна традиція виділяє у групу «ворог» такі дієві особи: «скупий», «безпричинно злий», «підозрілий» [2, с. 114]. Ворог лякає можливістю причинити «стидну смерть» [7, с. 13].

Ми можемо впевнено стверджувати, що для комунікації як з другом, так і з ворогом, як зі своїм, так і з чужим мається певна «семантична метамова», якщо використати термін, запропонований Г. Вежбицькою [6, с. 19]

Ці дві групи, які ми розглядаємо у статті, також на рівні інших мають змогу віддзеркалювати специфіку етнічної картини світу. Аналізуючи, наприклад, циганський казковий фольклор, потрібно враховувати негативні умови, в яких знаходився та знаходиться досі весь масив даного етносу. Тому до транскрипції тут треба підходити значно обережніше [23, с. 95]. Специфіка комунікативної поведінки тут відтворюється на вимушеному «примиренні», тут дуже багато страхів на ментальному рівні, які мають підґрунтям невпевненість та невідомість власного походження, можливо навіть невідомість мети, яка в інших етносів розвинена. У циганських казках на відміну від інших етносів ворога можна «перехитрити» та «обманути», попередньо прикинувшись дурником [23, с. 137].

«Ворога» або вбивають [4, с. 203], або не пускають й «на поріг» [4, с. 261]. У російських казках здебільшого присутня стратегія колективного рішення та прийняття покарання [21, с. 63]. В українських казках «ворог» це «Поганин» [28, с. 88], «Змії», «Чорт» [28, с. 101, с. 117], «Баба Яга погана баба» [28, с. 116], «Проклята баба» [28, с. 117], «Сестра-зрадниця» [28, с. 134], «Ірод» [28, с. 209], «Кошей Безсмертний» [29, с. 111], [16, с. 47], «Відьма – босорканя мати змія шарканя» [29, с. 253], «Гай-Гай» (один з різновидів «Оха») [30, с. 182].

Для групи західних українських народних казок характерними є «відьма» [15, с. 23–24], «вдови ворогів» [15, с. 29], «антихрист» [15, с. 84], «турки і татари» [15, с. 35] та таке інше. Дуже цікавим є прояв емоційності – «А смерека б вас втяла!» [28, с. 156], «Добрі ж ви» (у зверненні до зрадників) [28, с. 177], «А най тебе шляг трафить! Ти що псявіро виробляєш?» [28, с. 336]. При цьому покарання пропонуються до ворогів такі – від «горщики побили» [28, с. 16] до «розтягти кіньми» [28, с. 240], «запхайте його в гармату і стрільте ним туди, відки прийшов» [15, с. 51].

Друзі мусять бути у «великій приязні» [28, с. 14]. Нормою є «плакати, тужити за вірним другом» [16, с. 54] та ставити його інтереси вище інтересів сім'ї [28, с. 116]. Досить широко розвинено інститут побратимства [28, с. 357].

Отже, культурні стереотипи продовжують успішно виконувати функції створення, підтримання національної ідентичності. Поряд з відтворенням норм поведінки, сформованих у минулому, їх можливо вивчати виходячи з позицій проектування та прогнозування певних сценаріїв майбутнього.

Особливо треба турбуватися з приводу роботи проти забуття цих норм, бо це призводить до аномії, забування нашого «коріння» та, відповідно, загальної мети, яку наші пращури, мабуть, таки знали краще за нас. Кожний феномен майбутнього має свій початок у минулому. Кожна трагедія сьогоденішнього дня ховається у зародку також у минулому, у минулому навіть не персонально нашого життя. Бо що таке нація та ідентичність, як не певною мірою наша «Уявлена спільнота», як зазначав Б. Андерсон [1].

Література:

1. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Вид. 2, перероблене. – К.: Критика, 2001. – С. 271.
2. Афганские народные сказки / ред. Р. Пашебекова. – Баку : Гянджлик, 1988. – С. 192.
3. Байбурин А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения // Этнические стереотипы поведения / под ред. А. К. Байбурина. – Л. : Наука, 1985. – 326 с.
4. Белорусские народные сказки / Пересказ Алеся Якимовича ; пер. с бел. Г. Петникова. – Минск : Беларусь, 1964. – 480 с.
5. Вежбицкая А. Семантика грамматики / Серия: актуальные проблемы прикладного языкознания; ред. кол. С. Б. Воронина и др., авт. реф. : Бурас М. М., Кронгауз М. А. – М., 1992. – С. 40.
6. Вежбицкая А. «Грусть» и «гнев» в русском языке: неуниверсальность так называемых «базовых» человеческих эмоций // Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
7. Волшебный рубин. Узбекские народные сказки / сост. М. Швердин. – Нукус, 1983. – 348 с.
8. Годзь Н. Б. Алгоритмічні казки як вияв української усної творчості // Вісник Харківського національного університету. Серія: Теорія культури та філософія науки. – № 507. – Вип. 24. – Харків, 2001. – С. 82–87.
9. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці: автореф. дис. канд. філософських наук 09.00.04 філософська антропологія, філософія культури. – Харків, 2004. – 19 с.
10. Годзь Н. Б. Научные методы и принципы достоверности в изучении и анализе фольклорных материалов на примере текстов народных сказок // Вестник национального технического университета «ХПИ». Актуальные проблемы развития украинского общества. – № 35. – Харьков, 2010. – С. 67–72.

11. Годзь Н. Б. Бытовое поведение и стереотипы в украинских народных сказках как один из компонентов, отображающих ментальность народа // Вісник Харківського університету. Серія: Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова. – № 506. – Ч. 1. – Харків, 2001. – С. 51–59.
12. Годзь Н. Б. Функционирование сказочного текста в системе менталитета // Матеріали ІХ Харківських міжнародних Сквородинівських читань (до 280-річчя Г. С. Сквороди) «Філософська спадщина Г. С. Сквороди і сучасність» (м. Харків, 27-28 вересня 2002 р.). – Харків, 2002. – С. 12–15.
13. Грабовський С. Креоли, креоли, навкруг самі креоли... // «І» незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 23. – С. 197–214.
14. Грімм, Я та В. Казки / пер. з нім. С. Сакидон, ред. О. М. Мокровольский. – К.: Веселка, 1976. – 128 с.
15. Зінчук М. Казки та легенди Сколівщини / Казкова скарбниця Галичини від Юрія Винничука. – Т. І. – Львів: ЛА «Піраміда», 2002. – С. 234.
16. Золота гора. Українські фантастично-пригодницькі казки / обр. Н. Забіли, упор. В. Юзвенко. – К.: Держ. вид. дит. літ. УРСР, 1959. – С. 88.
17. Казки одного села / запис текстів, післямова та примітки П. В. Лінтура; упорядк. Ю. Д. Турияніці. – Ужгород: Карпати, 1979. – 368 с.
18. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультурологія: Курс лекцій. – М.: ИТДГК, 2002. – С. 284.
19. Немцова Б. Казки / пер. з чешск. Д. Андрухова; передмов. Б. Житника. – К.: Веселка, 1978. – 232 с.
20. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
21. Севернорусские сказки в записях А. И. Никифорова / под ред. В. Я. Проппа. – М.–Л.: Изд. Акад. наук СССР, 1961. – С. 386.
22. Семіліточка: Українські народні казки у записах та публікаціях письменників ХІХ-поч. ХХ століття / упоряд., передм. і примітки Л. Ф. Дунаєвської. – К.: Веселка, 1990. – 319 с.
23. Сказки и песни, рожденные в дороге: Цыганский фольклор / сост., запись, пер. с цыган., пред. и ком. Е. Друца и А. Гесслера. – М.: Главн. ред. вост. лит. из-ва «Наука», 1985. – 520 с.
24. Старинные немецкие сказки: Из «Народных сказок», изданных Виландом. – Саратов: Регион. Приволжск. из-во Детская книга, 1995. – 240 с.
25. Столяренко Л. Д. Этнические различия и национальный менталитет / Столяренко Л. Д. // Кукушин В. С., Столяренко Л. Д. Этнопедагогика и этнопсихология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 448 с.
26. Трубецкой Е. Н. «Иное царство» и его искатели в русской народной сказке / Трубецкой Е. Н. // Трубецкой Е. Н. Избранные произведения. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.

27. Узбекские народные сказки / сост. И. Рогов. – Ташкент : Изд. ЦКЛКСМ Узбекистана «Ёш гвардия», 1980. – 352 с.

28. Українські народні казки / сост. В. Г. Бойко. – К. : Дніпро, Видавництво худ. літ., 1976. – 430 с.

29. Українські народні казки / передм. М. К. Дмитренко, упоряд. О. С. Яремійчук. – К. : Веселка, 1989. – 412 с.

30. Український фольклор. Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. – К. : Вища школа, 1978. – С. 287.

31. Философские сказки и притчи. Новый смысл старых истин / сост. и комментарии В. В. Шкоды. – М. : Фолио, 2000. – С. 368.